

ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ СЕМАНТИКИ ЯКОСТІ ПРЕДИКАТАМИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті визначено місце предикатів якісного стану в значеннєвих класифікаціях предикатів, з'ясовано сутність семантики якісного стану, проаналізовано семантико-синтаксичну структуру речень із цими предикатами, схарактеризовано їхню морфологічну експлікацію.

Ключові слова: предикат якісного стану, валентність, якісний прикметник, предикативний прикметник, семантико-синтаксична структура речення, елементарне речення.

У сучасному мовознавстві маємо різні семантичні класифікації предикатів, в основі яких лежить неоднакова кількість диференційних значеннєвих компонентів. У цих класифікаціях предикати якісного стану (предикати якості) кваліфікують по-різному. Одні дослідники [14, 18; 2, 119–120; 8, 11–12; 5, 34] не виділяють їх в окремий семантичний клас, а розглядають у межах інших значеннєвих різновидів предикатів. Зокрема, Т. В. Булигіна виокремлює клас за ознакою якості, властивості, але чітко не визначає його як клас предикатів якості. На її думку, що онтологічну ознаку здатні виражати не тільки прикметники (*снег бел*), а й дієслова (*он любит мороженое*), іменники (*он добряк*) та стійкі сполучення слів (*он обладает абсолютным слухом*) [14, 84]. Л. М. Васильєв предикати із семантикою якісного стану аналізує в межах буттєво-кваліфікативних предикатів (предикатів властивостей), буттєво-оцінних предикатів і буттєво-статальних предикатів (предикатів стану) [2, 119–120]. Предикати якісного стану розглядають також і серед предикатів стану [5, 34; 8, 11–12; 16, 17–18].

Інші дослідники виділяють предикати якісного стану за їхніми найістотнішими диференційними ознаками в окремий семантичний клас (підкатегорію) [17, 152; 14, 151; 4, 101–104; 11, 93; 12, 122; 21, 195–196; 7, 27; 19, 5; 20, 10; 13, 5].

Мета дослідження – визначити позицію предикатів якості в семантичних класифікаціях предикатів, розкрити поняття «якісний стан», проаналізувати семантико-синтаксичну структуру речень із цими предикатами, докладно схарактеризувати їхнє морфологічне вираження.

В українському мовознавстві такі предикати вперше виділив І. Р. Вихованець, обґрунтувавши їхню семантичну окремність. За його визначенням, предикати якісного стану «позначають постійну, внутрішню, у певному розумінні невід'ємну щодо предмета ознаку. Тому якість не виникає подібно до дії, процесу і стану, не виявляє фазовості існування, характеризується цілісністю переміщення на часовій осі. Вона не переходить безпосередньо з однієї фази в іншу в кожний момент існування, а постає такою властивістю, з якою пов'язується типова своєрідність предмета, його відмінність від інших предметів. На відміну від предикатів дії, процесу і стану, предикати якості стосуються параметрів відносної незмінності, стабільності, постійності, внутрішньої належності предметів» [4, 101–102].

Аналізуючи підкатегорію предиката якісного стану, М. В. Мірченко відзначає не тільки постійний, незмінний характер предикативної ознаки суб'єкта, а також її зовнішньо-внутрішній аспект [12, 122]. Інші дослідники наголошують, що статична ознака, яку передають предикати якісного стану, є «постійною, внутрішньою ознакою предмета» [21, 195], «невід'ємною від предмета ознакою, що є його природно сутністю» [13, 7], постійною, внутрішньою ознакою предмета або істоти, що «здебільшого не виходить за їх межі» [7, 28] та не вимагає для свого виявлення наявності інших об'єктів [9, 25]. Це зумовлює переважно одновалентний характер таких предикатів, тобто вони пов'язані тільки із суб'єктом – носієм якісної ознаки [7, 28]. Семантична природа, специфіка ознаки, яку виражають предикати якості, зумовлює їхню реченнєвотвірну функцію [19, 5; 20, 11].

Одномісний характер валентної рамки предикатів якісного стану вказує на здатність таких предикатів формувати семантичний центр елементарного речення моделі S носій якісної ознаки + P предикат якості, напр.: *День був сонячний, радісний, тихий* (І. Багряний). У простому елементарному реченні предикати якісного стану виконують семантико-синтаксичну роль предикатної синтаксеми зі значенням якості та формально-синтаксичну роль іменного складеного присудка з основною прикметниковою частиною, а носій якісної ознаки посідає семантико-синтаксичну позицію субстанційної синтаксеми із функцією суб'єкта якісної ознаки та формально-синтаксичну позицію підмета.

Морфологічними виразниками предикатів якісного стану є якісні прикметники, бо вони передають реальну власне-ознаку [20, 15]. Предикативними прикметниками називає І. Р. Вихованець прикметники, спеціалізовані на вираженні предикативних ознак і, зокрема, предикатів якості. Вони, за його словами, позначають власне-ознаку, тобто ознаку реальну, а не граматичну, на противагу непередикатним прикметникам, що утворені від іменників конкретного значення і не позбавлені предметного значення [4, 102].

У структурі простих елементарних речень предикати якісного стану виражають здебільшого звичайний (безвідносний) ступінь вияву ознаки: *А осінь була тиха й тепла* (І. Жиленко); *В нитці – сонце золоте, Пелюстки багрянні* (В. Крищенко); *Цей ліс живий* (Л. Костенко). У граматичній системі сучасної української мови категорія безвідносного ступеня представлена у двох значеннях: недостатньому і надмірному ступенях вияву ознаки. Недостатній ступінь вияву ознаки вказує на «невелику порівняно зі звичайною мірою якості, тобто на ознаку, що виявлена в предметі неповністю» [6, 134]. Його виражають синтетичні й аналітичні форми предикатів якісного стану. Синтетичними є предикати якісної ознаки, утворені за допомогою суфіксів **-уват-** (**-юват-**), **-ав-** (**-яв-**), **-аст-** (**-яст-**); префікса **про-**; префіксоїда **напів-**: *Ще тепла вишнева кора – Кленка її гіркувата* (Л. Голота); *На морозі дитячі личка стали червонасті; Восени море вже прохолодне; Тканина напівпрозора*. Аналітичними засобами вираження недостатнього ступеня вияву ознаки є модифікатори на зразок **трохи** (**трішки, трішечки**), **не зовсім, майже, практично, ледве, ледь**: *Наш дім трохи незвичайний...* (В. Шевчук); *В цьому саду я трішки зайва* (І. Жиленко); *Я трішки-трішки сива* (І. Жиленко); *Я трішечки доросла* (І. Жиленко); *...обличчя... здалося Хлопцеві майже білим...* (В. Шевчук); *...я практично здорова* (Л. Костенко); *Вона була ледве жива від страху; Чай ледь теплий*.

Сполучення прикметника та аналітичної морфеми, співвідносної з частками, що походять з підрядних порівняльних сполучників **як, мов, немов, мовби, немовбито, наче, неначе, начебто, неначебто, ніби, нібито**, становлять окремий різновид аналітичного вираження недостатнього ступеня вияву ознаки з відтінком невпевненості, сумніву, ілюзорності, пор.: *Вітер теплуватий і Вітер мовби теплий; Костюм малуватий і Костюм наче малий; Страва гіркувата і Страва нібито гірка* [19, 7].

Значення надмірної інтенсивності ознаки вказує на збільшення ступеня концентрації якості в предметі порівняно з уявно прийнятим еталоном [1, 113]. Його виражає велика кількість словотворчих засобів, представлених різними морфемами (аналітичними, синтетичними, суфіксальними і префіксальними). Надмірний ступінь інтенсивності ознаки виражають суфікси **-енн-**, **-езн-**, **-елезн-**, **-уч-**, **-ущ-**: *...очі стали величезні й темні* (В. Шевчук); *Вепр, що сидів у клітці, був товстелезний і злющий; Українська земля багатюща на працюючих і талановитих людей*. Суфіксальні форми надмірного ступеня якості утворені переважно від прикметників, лексичне значення яких вказує на значну концентрацію певної якості. До вказаних суфіксів приєднуються суфікси **-есеньк-**, **-ісіньк-**, **-усіньк-**, які, крім семантики інтенсивної ознаки, мають експресивне забарвлення: *Дівчинка була гарнісінька: личко круглесеньке, оченята сині-сині, волосся білесеньке, а рученята й ніжки дрібнесенькі*.

Значення надмірного ступеня вияву ознаки виражає низка префіксів: **за-**, **пре-**, **над-**, **супер-**, **пра-** тощо. Крім того, вони передають градаційне розмежування в рамках інтенсивності: **за-** вказує на незначний ступінь інтенсивності ознаки, на якість, яка трохи перевищує потрібну міру; **пре-** позначає високий ступінь інтенсивності ознаки; **над-**, **супер-** передають найвищий ступінь інтенсивності ознаки; **пра-** виражає велику міру ознаки у плані минулого [6, 135]: *...вві сні її обличчя було прегарне* (В. Шевчук); *Новий літак українських конструкторів суперпотужний; Ліси правічні, госпіталь душі!* (Л. Костенко).

До засобів вираження надмірної інтенсивності належать аналітичні модифікатори **надто, занадто, дуже, вкрай, бездоганно, зовсім, цілком, безнадійно, далеко, страшно, недосяжно, досить, доволі, дивовижно, який, такий**, напр.: *Іван був надто спокійний сьогодні...* (В. Шевчук); *– Ти занадто добрий до світу...* (В. Шевчук); *Вона дуже гарна!* (В. Винниченко); *...снігові верети не такі вже й бездоганно білі й чисті* (Р. Федорів); *...очі її були зовсім чорні...* (В. Шевчук); *О, я цілком спокійна* (С. Йовенко); *...бабця вже безнадійно стара* (В. Шевчук); *Рука була страшно гаряча* (В. Винниченко); *Він [місяць] був високий і недосяжно далекий, врівень з апостолом Ель Греко* (І. Жиленко); *Цей берег Амуру був досить низинний...* (І. Багрянний); *Руки його на тлі було-чорного заліза були дивовижно рожеві* (В. Шевчук); *– Ах, який я щасливий!* (І. Багрянний); *Це він [Грицько] після смерті батька став такий сердитий* (Р. Іванчук). Порівняно із префіксами та суфіксами предикатне значення надмірного ступеня вияву ознаки в аналітичних модифікаторах виразніше й домінує в сучасній українській мові.

Окрім значень недостатнього та надмірного ступеня вияву ознаки, предикатам якісного стану властива прикметникова словотвірна категорія суб'єктивної оцінки. Вона передає «емоційне ставлення мовця до якості предмета» [6, 135]. Цю категорію представляють суфікси **-еньк-**, **-есеньк-**, **-ісіньк-**, **-усіньк-**: *Це він маленький* (І. Багрянний); *Панти стали наполовину тонші, та зате були уже тверді, як кістка, і чистесенькі, оксамитні зверху* (І. Багрянний); *Побачила здалеку, що хлопці живісінькі, і була спокійна, весела* (І. Багрянний).

На дуже високий ступінь вияву якості з відтінком емоційного ставлення мовця до неї вказують суфікси **-енн-**, **-анн-**: *Верблюди силенні* (Л. Костенко). Вони становлять окрему групу словотворчих формантів. Прикметники, яким властиві ці суфікси, перебувають у позиції між «словами з категорійною

словотвірною семантикою збільшеності і словами з категорійною словотвірною семантикою суб'єктивної оцінки якості» [6, 136].

У формально-синтаксичній будові двоскладних речень предикати якісного стану реалізує іменний складений присудок, роль основної частини якого виконують якісні прикметники. Предикативні прикметники виступають переважно в називному, іноді – в орудному відмінку: *Небо високе-високе, синета холодне* (В. Винниченко); *Ранок був сірий, понурий, небо зтягнуте густими хмарами* (В. Шевчук); *...трава для нього ставала живою, і живою була смеречина* (В. Шевчук); *Давно колись, ще як молодим був* (І. Багрянний). Якісні прикметники, що функціонують як предикати якісного стану, виявляють значну інертність до розподілу відмінкових форм. Предикативні прикметники, прагнучи до тіснішого поєднання та узгодження з підметом (можливо, під впливом вживання називного відмінка прикметників у співвідносних із предикативними атрибутивних конструкціях), іноді уможлиблюють паралельне використання орудного та називного відмінків [18, 167], напр.: *Ще вчора була вона [церковна баня] зовсім темною* (У. Самчук) – *Ще вчора була вона зовсім темна; Світ вже був немилий* (Л. Костенко) – *Світ вже був немилим*.

Уживання у предикативній позиції двох відмінкових форм свідчить про дисбаланс узгодження між взаємопов'язаним іменником-підметом і прикметником-присудком. Прикметникова форма, опиняючись у нетиповій для неї присудковій синтаксичній позиції, «поєднується з дієслівною аналітичною синтаксичною морфемою-зв'язкою, яка морфологічними дієслівними категоріями часу і способу нейтралізує вихідні для прикметника морфологічні категорії, передусім визначальну для іменника, а отже, і для прикметника, категорію відмінка» [3, 158]. Домінують у предикатах якісного стану нульова форма теперішнього часу дієслівної власне-зв'язки *бути* та її форма минулого часу й така ж форма дієслівних невластиве-зв'язок *ставати (стати), робитися (зробитися)* тощо: *Настунька стала поважна й урочиста* (В. Шевчук); *Галя й справді ставала спокійна й заклопотана* (В. Шевчук); *Як невимовне віршами не скажеш, чи не німою зробиться душа?!* (Л. Костенко). Семантичні функції дієслівних зв'язок чітко визначені. Вони однотипні й не залежать від предикативного прикметника. Так, власне-зв'язка *бути* констатує наявність у суб'єкта ознаки, вираженої вербалізованим прикметником, а невластиве-зв'язки *ставати (стати), робитися (зробитися)* вказують на її становлення. У функції зв'язкового компонента іменного складеного присудка з основною прикметниковою частиною виступають також дієслова *лишатися (лишитися), залишатися (залишитися), зоставатися (зостатися)*, які вказують, що суб'єкти продовжують бути носіями носіями якісної ознаки, яка була властива їм раніше: *Вітер дув, однак, не від хмари, а на неї, і стара лишилася спокійна* (В. Шевчук); *...обличчя в усіх лишилися так само дерев'яні* (В. Шевчук); *Після нічного буревію кущ калини зостався цілий та неушкоджений*. Інші зв'язкові компоненти визначають, якою насправді є якісна ознака істоти або предмета (*виявитися*), якою вона може сприйматися кимсь (*видаватися, здаватися (здатися), вважатися*), або свідчать про епізодичність вияву якісної ознаки в суб'єкта (*бувати*), пор.: *Вода в Дніпрі виявилася дуже холодна; День видався сутінний і хмарний* (В. Шевчук); *Він [місяць] здавався живим – то яснів, то темнів, надимаючись* (І. Багрянний); *Бо не здалась вона йому старою, коцуватою й потворною...* (В. Шевчук).

Необхідно звернути особливу увагу на функціонування предикативних прикметників в орудному відмінку (...від того брови *стали трішечки сивуватими і неймовірно красивими* (В. Симоненко); *...і здалися дивовижно прозорими її очі* (В. Шевчук); *Пробач, мій дню, що був похмури* (В. Крищенко).

Наявність орудного предикативного, на думку І.Р. Вихованця, «вказує на перетворення залежної вихідної приіменникової позиції прикметника на автономну і взаємозалежну тільки щодо іменника-підмета дієслівну позицію. Тут звужується позиційна рухливість пов'язаного з предикативним прикметником іменника. Останній уживається лише в позиції підмета. Вивільнення від іменникового «засилля» зумовило появу форми орудного предикативного у прикметника, який заміщує власне-дієслово. Можна навіть якоюсь мірою стверджувати, що в присудковій (дієслівній) позиції нейтралізуються всі викликані опорним іменником прикметникові морфологічні категорії – роду, числа й відмінка. Щодо категорій роду і числа, то в багатьох випадках у предикативному прикметникові їх виражає аналітична синтаксична морфема» [3, 158]. Ця нейтралізація, за словами вченого, носить функціональний характер і не досягла ступеня формального усунення іменникових категорій прикметникових присудкових форм. Щоправда, українська мова має невелику групу предикативних коротких прикметників типу *невен, рад*, які «не змінюють загальної системної спрямованості прикметникових предикативних форм на функціональну нейтралізацію іменних морфологічних категорій» [3, 159].

Для українських предикативних прикметників не характерне розрізнення короткої чи повної форми на відміну від російської мови, у якій ще й досі збереглися короткі форми, призначені спеціально для предикативної функції [10, 110]. В українській мові незалежно від синтаксичної функції прикметники мають повну форму, а від короткої збереглися лише окремі залишки: *Дружній і улесливий, Коли ти*

потрібен (В. Крищенко); – *Але хто ж таки винен у вашій біді, Теофане Петровичу?* – допитувався я (Р. Федорів); *Ти мені люб, і я твоя лоба* (Л. Голота). Оскільки українські короткі форми предикативних прикметників становлять винятки, диференціювати моделі з повними й короткими формами, як це роблять у російській мові, немає підстав [15, 158].

Речення з предикатами якості мають здебільшого всі форми парадигми. Синтаксичний індикатив: теперішній час – *А вже обличчя мудре, як пергамент* (Л. Костенко); *Ця жінка насторожена, як рись* (С. Йовенко); минулий час – *...ніч була широка й простора, як може бути на початку осені* (В. Шевчук); *Морозяна вулиця була тиха, туманна, майже безлюдна* (І. Багрянний); майбутній час – *Будем дуже щасливі* (Л. Костенко); *Будем на осінь добрі й багаті* (І. Жиленко). Синтаксичні ірреальні способи: умовний спосіб – *Коли б трішки, хоч трішки поїсти, і він був би щасливий!* (І. Багрянний); бажальний спосіб – *Була би я здорова і жива, і все, що я люблю, було б зі мною* (І. Жиленко); спонукальний спосіб – *А як судилося мені щастя... то нехай же я буду, мамо, щаслива!* (І. Багрянний); *Слухайся та будь привітливою* (У. Самчук); – *Так багато на світі горя, люди, будьте взаємно красивими!* (Л. Костенко).

Отже, у сучасному українському мовознавстві предикати якості виділяють переважно в окремий семантичний клас предикатів. Зважаючи на те, що предикати якості виражають семантику якісного стану, яка становить своєрідний фрагмент семантики стану в її широкому витлумаченні, і мають своє частиномовне оформлення, кваліфікуємо їх як семантико-морфологічний різновид предикатів стану. З-поміж інших предикатів стану вони вирізняються тим, що значення якісного стану реалізують як постійну, у певному сприйнятті невід'ємну від предмета ознаку. Морфологічно їх експлікують якісні прикметники безвідносної міри якості, уживані переважно в називному, іноді – в орудному відмінку, та зв'язкові дієслівні компоненти в різних часово-способових і видових формах. Характерною особливістю семантико-синтаксичної структури речень, утворених предикатами якості, є її маломісність, малокомпонентність. Валентна рамка предикатів якісного стану одномісна, лише деякі з них уживаються у валентному оточенні двох, трьох, а іноді й чотирьох обов'язкових залежних іменників.

ЛІТЕРАТУРА

1. Безпояско О. К. Граматика української мови. Морфологія : [підручн.] / О. К. Безпояско, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. – К. : Либідь, 1993. – 336 с.
2. Васильев Л. М. Современная лингвистическая семантика : [учеб. пособ.] / Л. М. Васильев. – М. : Высшая шк., 1990. – 176 с.
3. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1988. – 256 с.
4. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1992. – 222 с.
5. Вихованець І. Р. Семантико-синтаксична структура речення / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. – К. : Наук. думка, 1983. – 219 с.
6. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови : Академ. граматика укр. мови / І. Вихованець, К. Городенська; за ред. І. Вихованця. – К. : Унів. вид-во «Пульсари», 2004. – 398 с.
7. Городенська К. Г. Реченнєвотвірний потенціал предикатів якості / К. Г. Городенська // Лінгвістичні студії : зб. наук. праць / Донецький держ. ун-т. – Донецьк : ДонДУ, 2001. – [вип. 7]. – С. 27–32.
8. Камалова А. А. Лексика со значением состояния в современном русском языке : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.01 «Русский язык» / А. А. Камалова. – Днепропетровск, 1984. – 24 с.
9. Кацнельсон С. Д. К понятию типов валентности / С. Д. Кацнельсон // Вопросы языкознания. – 1987. – №3. – С. 20–31.
10. Лекант П. А. Типы и формы сказуемого в современном русском языке : [учеб. пособ.] / П. А. Лекант. – М. : Высшая шк., 1976. – 143 с.
11. Межов О. Г. Типи предикатів і їх вплив на семантичні властивості суб'єктних синтаксем / О. Г. Межов // Суспільствознавчі науки та відродження нації : зб. наук. праць / М. І. Дубина та ін. (ред.); Волинський державний університет імені Лесі Українки, Волинський академічний дім. – Кн. 3. – Луцьк, 1997. – С. 92–94.
12. Мірченко М. В. Структура синтаксичних категорій : [монографія] / М. В. Мірченко. – Луцьк : Вежа, 2004. – 389 с.
13. Пасічник І. А. Семантико-синтаксична валентність предикативних прикметників : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / І. А. Пасічник. – К., 1998. – 16 с.
14. Семантические типы предикатов / [Т. В. Бульгина, О. Н. Сильверстова, Н. А. Ишевская и др.; отв. ред. О. Н. Сильверстова]. – М. : Наука, 1982. – 365 с.
15. Слинко І. І. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання : [навч. посіб.] / І. І. Слинко, Н. В. Гуйванюк, М. Ф. Кобилянська. – К. : Вища шк., 1994. – 670 с.
16. Смирнова Т. Н. Семантическая структура предложений с предикатами состояния : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.01 «Русский язык» / Т. Н. Смирнова. – Харьков, 1986. – 25 с.
17. Степанов Ю. С. Имена. Предикаты. Предложения (Семиологическая грамматика) / Ю. С. Степанов. – М. : Наука, 1981. – 360 с.
18. Сучасна українська літературна мова / за заг. ред. акад. АН УРСР І. К. Білодіда. Кн. 3. Синтаксис. – К. : Наук. думка, 1972. – 515 с.
19. Тимкова В. А. Двоскладні речення з предикатами якості в українській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / В. А. Тимкова. – К., 1998. – 19 с.

20. Тимкова В. А. Семантико-синтаксична структура двоскладних речень із предикатами якості в українській мові : [монографія] / В. А. Тимкова. – К. : Кондор, 2005. – 132 с.

21. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови : [підруч.] / К. Ф. Шульжук. – К. : Академія, 2004. – 406 с.

В статье определено место предикатов качественного состояния в семантических классификациях предикатов, установлено значение качественного состояния, проанализирована семантико-синтаксическая структура предложений с этими предикатами, охарактеризована морфологическая экспликация этих предикатов.

Ключевые слова: предикат качественного состояния, валентность, качественное прилагательное, предикативное прилагательное, семантико-синтаксическая структура предложения, элементарное предложение.

In the article the location of predicates of qualitative state in semantic classifications of predicates is determined, the essence of qualitative state is found out, the peculiarities of semantic and syntactic structure of the sentences with these predicates are analyzed, their morphological explication is defined.

Key words: predicate of qualitative state, valency, qualitative adjective, predicative adjective, semantic and syntactic structure of sentence, elementary sentence.